

Мирослав Шкандрій

У пошуках минулого

У своїй останній книжці Омер Бартов досліджує Голокост і пам'ять про життя євреїв у Західній Україні, яка потроху стирається, а надто у містечках, де до Другої світової війни євреї були панівною групою населення. Вжившись у роль мандрівного репортера, автор описує синагоги й цвинтарі, що помалу занепадають, вицвілі вивіски крамничок і те, як поступово зникають матеріальні докази життя єврейської громади, що свого часу було таким бурхливим. Подібну роботу проводили Український центр вивчення Голокосту, Інститут юдаїки в Києві та Центр єврейських досліджень при Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Ці організації вже нанесли на когнітивну карту українців багато не знаних досі єврейських «пунктів» — як у прямому, так і в переносному значеннях (тобто було акцентовано історично важливі моменти). У Бартова та сама мета: підвищити рівень обізнаности з життям євреїв в Україні не лише для того, щоб ушанувати пам'ять жертв Голокосту, але й щоб підняти питання участі місцевих мешканців у Голокості (цю некомфортну перспективу дослідження багато читачів воліли б проігнорувати). Стиль щоденника подорожі покликаний привернути увагу якомога ширшої аудиторії читачів; манера викладу — провокативна і полемічна, тон подекуди звинувачувальний. Проте, як коментар до україно-єврейських відносин, книжка не пропонує задовільної інтелектуальної системи поглядів, яку можна було б застосувати для перегляду й пояснення подій історії ХХ століття в тій частині світу, де за війною йшла війна, за трагедією починалася інша трагедія, а населення незмінно зазнавало утисків.

Автор піднімає цілу низку суперечливих питань: конструювання в сучасній Україні наративу національного мучеництва, що увічне спомини про трагічний досвід Другої світової війни, проте не залишає відповідного місця для Голокосту; причетність українців до хвилі винищення євреїв у галицьких містах, яка піднялася після вторгнення німців 1941 року, і той факт, що деякі активісти ОУН і УПА цькували й знищували євреїв. Його підхід вартий пильної уваги не лише тому, що піднімає украї важливі питання історії, які досліджуються вченими багатьох країн, але й через те, що він певною мірою демонструє ставлення до України в західній науці.

Дослідження Другої світової війни й Голокосту в Україні привели до появи останнім часом кількох видатних праць, зокрема Карела Беркофа [Karel Berkhoff]¹ і Аміра Вайнера [Amir Weiner]². У цих монографіях започатковано вивчення питань причетності до знищення євреїв та участі у ньому місцевих громад. На противагу до них Бартов зосереджується на новому «націоналістичному» наративі сучасної України, в якому, на його думку, історію євреїв спрощено або відверто знехтувано. Проте в його аналізі є кричущі вади й спотворення. Закликаючи українців долучити історію євреїв до своєї колективної пам'яті та історії, сам він водночас послуговується стереотипними і редукціоністськими поглядами, що відсувають на маргінеси чи навіть повністю нівелюють історію України. Як і в багатьох дослідженнях українського життя, написаних західними вченими і коментаторами, в його книжці приділено замало уваги двом проблемам: боротьбі за державність і тому факту, що відродження потребує не лише історія антисемітизму, а й історія філосемітизму. Ці два недогляди важливі, тому що вони створюють у читача враження, буцімто українці — народ, чия боротьба за незалежність була марною, а ставлення до євреїв — незмінно ворожим.

Зокрема, Бартов зневажливо відгукується про Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР) 1917–1919 років, називаючи її «ефемерною». Важливо розуміти, що під час Революції ЗУНР була спершу союзницею, а потім об'єдналася з Українською Народною Республікою, у січні 1918 року було урочисто проголошено незалежність у Києві, і уряд нової держави мав підтримку майже всього населення України, в тому числі й більшості євреїв. Уряд УНР одразу ж надав євреям більшу національно-культурну автономію, ніж доти дозволяла будь-яка держава, і цю політику повсюдно вітали з ентузіазмом. Це сталося внаслідок зближення єврейських та українських інтелектуалів і налагодження дружніх стосунків між ними впродовж тривалої боротьби за громадянські права в умовах царату. Існуванню УНР поклали край три вторгнення Червоної Армії, сили якої склалися переважно з військ Росії. Країну було завойовано, і слідом за цим настала анархія, що призвела до страхітливої хвилі єврейських погромів, які завдали величезної шкоди українсько-єврейським відносинам. Утім, у цьому контексті варто відзначити, що впродовж періоду революційних воєн УНР послідовно підтримувала національно-культурну автономію євреїв і що організовані з мешканців західної України загони Січових Стрільців, які становили ядро армії УНР, запобігали єврейським погромам на підконтрольних їм територіях. В цій армії також служили добровольці-євреї — існував навіть окремий єврейський полк.

¹ Berkhoff K. C. *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. Cambr., Mass., 2004.

² Weiner A. *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*. Princeton, 2001.

Революційне покоління добре усвідомлювало ці факти. Його виховували у філосемітичній традиції, що брала свої початки в інтелектуальному житті з 1890-х років і домінувала в українській літературі перших двох десятиліть ХХ ст. Цю традицію можна простежити у творах Лесі Українки, Олександра Олеся, Володимира Винниченка, Агатангела Кримського, Гната Хоткевича, Модеста Левицького, Степана Васильченка, Кліма Поліщука та багатьох інших. У 20-х роках ХХ століття уряд Советської України провадив культурну політику УНР щодо українізації (поступка потужному національному рухові), а також підтримував культурне відродження євреїв (хоч і в його світській формі, мовою їдиш) та розвиток єврейських інституцій, який було започатковано в часи існування УНР. Єврейське відродження відбувалося разом з українізацією, адже обидва ці явища допомагали позбутися негативного впливу політики русифікації, що дісталася у спадок від царизму. Були сподівання, що наслідком паралельної розбудови інституцій стане підтримка українізації серед євреїв. 1929 року, коли офіцери розбитої армії УНР в еміграції створили Організацію українських націоналістів, вони знали про цю історію дружніх стосунків з євреями і політику розбудови держави. Багато хто з них сподівався на майбутню підтримку з боку єврейського населення в боротьбі за незалежність. Проте в літературі ОУН упродовж тридцятих років євреям або приділялося мало уваги, або малювалася доволі розмита картина їхньої ролі у майбутній незалежній державі. Лише наприкінці 30-х років стали очевидними антисемітські течії всередині ОУН, що доти зароджувалися і розвивалися поступово. У роздмухуванні ненависти до євреїв, поза сумнівом, чималу роль зіграли заяви деяких лідерів організації 1941 року. І, можливо, саме вони спонукали деяких людей вбивати євреїв у перші тижні вторгнення німців.

З цієї історії напрошуються два висновки. По-перше, ОУН ставила собі за мету здобути незалежність для нації, і її лідери приділяли дуже мало уваги соціальній політиці, а ще менше зважали на роль єврейського населення у майбутній Україні. А по-друге, політика й ідеологія ОУН еволюціонували та часто залежали від розвитку подій. Отже, було би помилкою тулити всіх націоналістів, членів ОУН і борців УПА в одну купу, як це робить Бартов. Існували «націоналісти», що протиставляли себе ОУН; не всі члени ОУН думали й чинили однаково (організація не раз розпадалася на угруповання); різні групи в УПА, що почала діяти в 1943 році, не становили злагодженої цілості. Натякаючи на те, що всі «націоналісти» так чи інакше були членами недиференційованої ОУН-УПА, Бартов тим самим непрямо звинувачує їх усіх у звірствах воєнного часу. Проте якщо виокремити лише деякі з очевидних фаз розвитку, то ситуацію 1929 року варто відрізнити від ситуації 1939–1941 років, коли Сталін і Гітлер були союзниками, а отже, в советській пресі було заборонено критикувати нацистську Німеччину. Роки війни між Німеччиною і Советами відрізнялися від повоєнної доби. Опір

УПА тривав до початку п'ятдесятих років, поки режим провадив політику масових арештів і депортацій. Повстанці мали власну структуру командування, у працях двох їхніх провідних ідеологів — Петра Полтави й Осипа Горного — немає ні крихти антисемітизму. Вони застосовують риторичку антиколоніальної боротьби за визволення нації (відому тепер усьому світові).

Щедро сиплючи звинуваченнями у бік націоналістів, ОУН і УПА, яких Бартов незмінно вважає одним цілим (як до нього впродовж сорока років це робила советська пропаганда), і постійно називаючи членів ОУН і УПА «вбивцями євреїв», автор тим самим викликає у читача протест проти того, щоб відповідальність і провина окремих осіб перетворювалася на колективну. Мало того, невже він думає, що боротьба українців за незалежність була помилкою? Якщо ні, то як, на його думку, її слід було проводити? Молоді чоловіки в західноукраїнських містечках і селах поставали в ті часи перед неможливим вибором. Чи їм треба було вступати до лав Советської армії, де їх усіх вважали «бандерівцями» (у советській мові це штучно сконструйоване слово означало «воєнного злочинця») і часом гнали на передову в битвах з бійцями опору на схилах і в лісах? Чи вони мали ставати колабораціоністами і співпрацювати з німцями? А може, їм варто було зголоситися добровільно, щоб вирушити до Німеччини і працювати оstarбайтерами на німецьких фабриках та фермах? Чи треба було тікати у ліси й боротися там як проти нацистів, так і проти Советів? Коли насильство хвиля за хвилиною затоплювало країну, будь-який вибір був так чи інакше фатальним. Багато сімей втратили всіх своїх чоловіків. Величезна помилка — вважати, буцімто чоловіки й жінки, які тікали до лісів, щоб приєднатися до лав УПА, чинили так тому, що прочитали матеріали оунівської пропаганди. Їхні мотиви були різними. В багатьох випадках їх підігрівало бажання помститися советському урядові й армії за те, що ті замордували десятки тисяч людей і ще сотні тисяч відправили на каторгу. Діячі руху опору знали, що в 1932–1933 роках Совети заморили голодом аж п'ять мільйонів громадян України, що внаслідок пакту Молотова–Рибентропа було знищено одну десяту населення західної України і що кожного, хто вижив під час нацистської окупації, було проголошено зрадником. На жаль, у книжці Бартова цей мінімально необхідний для розуміння контекст відсутній.

Також у цій праці розглядається історія антисемітизму в Україні. Це важлива тема, що досі чекає свого всеохопного висвітлення і вагомих монографій. Втім, цілком очевидно, що антисемітизм був явищем, значною мірою породженим Советами. Він проявлявся у нападах на євреїв, що поверталися до своїх домівок після війни, у «кампанії проти космополітизму», що буяла в останні роки правління Сталіна, та не припинилася з його смертю, і в советській політиці повоєнних років. Усі ці факти широко відомі, але Бартов їх замовчує. Советський антисемітизм сягає своїм корінням ще у довоєнні роки. Закриття всіх єврейських організацій у тридцяті роки,

переслідування юдаїзму («найреакційнішої релігії», як її іноді називали), масові арешти сіоністів — усе це було виявом антисемітизму. Інше питання, залишене поза межами дослідження, — це підтримка антисемітизму, що забезпечувалася пактом Молотова–Рибентропа. Гітлер розпочав Другу світову війну, знаючи, що його східні кордони захищені і що він зможе отримати від Сталіна всі необхідні сировинні матеріали. Поки діяв пакт, у СРСР не допускалося жодної критики Німеччини, а советський народ мусив прийняти велику дружбу між Німеччиною і Советами. 1946 року Віктор Кравченко писав:

Лише побачивши в новинах і газетах усміхненого Сталіна, що потискав руку фон Рибентропові, ми остаточно повірили в неймовірне. Свастика та серп і молот у Москві тріпочуть на повітрі поряд! А невдовзі Молотов пояснив нам, що фашизм, зрештою, «справа смаку»! Сталін привітав свого колегу-диктатора полум'яними словами про їхню «дружбу, скріплену кров'ю»!³

Деякі люди вважали мовчання щодо політики нацистів де-факто схваленням методів Гітлера. Новинні сюжети, фото, тексти промов і статті того періоду вкрай рідко виставляються на загальний огляд чи обговорення. Кравченко продовжує так:

З кіноекранів зник «Професор Метлок», а також «Родина Оппенгайм» і решта антифашистських фільмів. З бібліотек так само вилучили антифашистську літературу. ВОКС (Всесоюзне товариство культурних зв'язків із закордоном) безперестанку відкривало дива німецької культури. Буваючи в Москві у справах, я дізнавався про виставки нацистського мистецтва, досягнень нацистського господарства і нацистської військової доблесті, які вже було відкрито чи які були в процесі організації.

Столичні театри дедалі більше демонстрували величезний інтерес до німецької драми. Фактично все німецьке було у моді. У пропаганді фігурували пародії на англійців і американців, що сиділи на мішках із грошима, проте нацистів на посміховисько не виставляли. У московських готелях і магазинах часто можна було бачити німецьких військових і торгових чиновників. Вони займалися грандіозною програмою економічної допомоги Советів у хрестовому поході Гітлера проти «звироднілих демократій»⁴.

Залишається тільки дивуватися, чому цей аспект війни так часто замовчується. В антисемітизмі, що живився цією мовчазною згодою, навряд чи можна звинуватити націоналістів, ОУН і УПА.

Антисемітизм у Советському Союзі слід зокрема пов'язувати з давньою практикою очорнення і винищення населення, разом з жінками і дітьми. За роки советської історії населення, що потрапило під приціл, таврували словами «контра», «підричники», «куркулі», «націоналісти», «зрадники»

---

³ *Kravchenko V. I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official. New York, 1946. P. 333.*

⁴ *Ibid. P. 334.*

(список можна продовжувати), на підставі цього виносили вирок, арештовували і засиляли на каторгу чи вбивали. Цей процес супроводжувався цькуваннями, що їх підтримувала сама держава. Відсутність ретельного аналізу цих складних моментів у Бартова — ще один вияв неспроможности адекватно висвітлити контекст для розуміння того, як звичайні люди могли стати ненависниками і вбивцями. Адже здичавіння почалося ще задовго до вторгнення німців 22 червня 1941 року.

Короткі екскурси Бартова у більш віддалене минуле України мають викривальний характер. Скидається на те, що автор заперечує правомірність боротьби за незалежність не лише у сорокових роках, але й протягом минулих століть, оскільки применшує, ба навіть принижує національний вимір української історії. Він послуговується лише терміном «націоналістичний», і жодного разу — «національний». Дивлячись у минуле, він описує війська Симона Петлюри в 1919–1920 роках як «грабіжників і гвалтівників», а їхнього ватажка — як «знаного своєю участю у погромах». Богдана Хмельницького, проводиря повстання 1648 року, згадано як «бич усіх євреїв» (хоча в одному місці автор називає його «об'єднувачем» України). Івана Мазепу, ватажка повстання у 1708–1709 роках проти Петра Великого, Бартов називає очільником «незалежної на короткий час України». Схоже, автор не підозрює про те, що залишки української автономії урізалися вже наприкінці XVIII століття. Аналогічний подив викликає добір бібліографії. Поряд із ґрунтовною науковою монографією Генрі Абрамсона [Henry Abramson] про погроми 1919 року⁵ істерична й жахливо розбалансована книжка Сола С. Фрідмана [Saul S. Friedman] «Погромщик» (1976)⁶ (яку Бартов описує просто як «більш звинувачувальний погляд на Петлюру») лише дедалі більше дискредитує автора як коментатора української історії.

Але насправді проблема значно ширша. Історія як Галичини, так і центральної України конструюється відповідно до певної риторики, про яку автор, найпевніше, навіть гадки не має. Україна для нього «прикордоння», «периферія Європи». Тут у людей відсутня історична пам'ять, а борців за їхню незалежність (ця думка проходить рефреном) насправді можна охарактеризувати лише як злочинців. Ця риторика вже стала традиційною у російській, польській і советській історіях, бо її завжди використовували для придушення національних прагнень українців. Цікаво, що до бібліографії дослідження під рубрикою «Польська література доби романтизму» включено роман Генрика Сенкевіча «Вогнем і мечем» (1888). У цьому романі Україну показано в часи повстання 1648 року під проводом Богдана Хмельницького — як анархічне прикордоння, де живуть мало не

⁵Abramson H. A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. Camb., Mass., 1999.

⁶Friedman S. Pogromchik. New York, 1976.

дикуни, яких підбурює до незгоди несамовитий п'яний ватажок. Це натяк на те, що країні потрібна цивілізаційна рука Польщі, яка повинна з усією жорстокістю придушити повстання. У міжвоєнний період цей роман був обов'язковим для прочитання у школах Галичини: українські учні змушені були засвоювати його колоніальну перспективу в той самий час, як дедали авторитарніша польська держава пригноблювала українських селян (ця політика відома під назвою «утихомирення») і ув'язнювала активістів. Як і слід було очікувати, книжка Сенкевіча викликала антиколоніальну реакцію, часткою якої стало формування ОУН. Якщо цю бібліографію сприймати як єдино можливу картину української історії, то читач неминуче зробить висновок, що все, чим нація може пишатися, — це насильство та ірраціональний націоналізм. У бібліографії Бартова не знайшлося рубрик для української літератури, мистецтва, культури чи політичної думки. Відтак читач може засумніватися в тому, що в Україні є власна література, або припустити, що будь-яке самовизначення українців можна закреслити як не варте уваги.

2006 року в нью-йоркській «Метрополітен Опера» відбулася вистава Маріїнського (Кіровського) театру Санкт-Петербурга. То був «Мазепа» Чайковського. Хоча в лібрето правитель України виступає з багатьма патріотичними промовами, у постановці було докладено всіх зусиль, щоб очорнити цю фігуру, як це традиційно відбувалося в російській культурі. Минуло 300 років, а Російська православна церква досі щороку його проклинає. Мазепу вважають єретиком, зрадником і воєнним злочинцем через те, що насмілювався повстати проти Петра Великого та його альянсу з Карлом XII у Полтавській битві 1709 року. Помалу піднімалася завіса, відкриваючи оку глядача картину України під Мазепиним керівництвом, і присутні в залі з подивом бачили на задньому плані велетенську фотографію залізничних рейок до Аушвіца. Глядачів міг на мить спантеличити цей анахронізм, та потім вони здогадувалися: «Так, звісно. Україна, незалежність, погроми, воєнні злочинці, Аушвіц...» Риторика настільки усталена, що часом ніхто не замислюється над тим, чи відповідає вона дійсності. Той факт, що нині росіяни саме так ставляться до незалежності України і що носієм такого погляду є російська висока культура, також приймається беззастережно, без жодних питань щодо мети й способів конструювання такого іміджу. На жаль, у книзі Бартова нема й сліду розуміння політичного контексту, що керує постійним відтворенням цього іміджу. Автор не докладає жодних зусиль, щоб дистанціюватися від такого культурного стереотипування й історичного спрощення.

Головна вада книги полягає в байдужості до того, як за допомогою риторики, мови й метафор конструюється український Інший. З другого ж боку, Бартов край чутливий і стає на оборонні позиції, коли йдеться про участь євреїв у керуванні советською державою. Лише «дрібка» євреїв, за його словами, займала владні й авторитетні посади. Єврейська співпраця з комуністичним режимом описується як «міт». Напевно, з цим можна

погодитися, якщо авторові йдеться про 1941 рік. У той час «міт» активно експлуатувала нацистська пропаганда, щоб стимулювати антисемітизм. Упродовж тридцятих років кількість євреїв на владних посадах неухильно зменшувалася, а їхня участь у роботі репресивного апарату на час німецько-совєтської війни була не набагато більшою за їх відсоток у населенні. А стереотип єврея-комуніста зародився у часи революційних воєн 1918–1920 років. Його реанімували у тридцятих. Відтоді він завжди був під рукою в антисемітів. Уже 1919 року Мойсей Равіч-Черкаський, єврейський лідер, який перекинувся на бік більшовиків, стверджував, що правобережної України Червона армія без підтримки місцевих євреїв не здобуде. Як зазначали багато вчених, у тому числі академіки-євреї, 1919-го й на початку 1920-х років у ЧК та інших репресивних органах совєтської влади було багато євреїв (за деякими підрахунками, не менше половини керівництва ЧК становили євреї). У комуністичній (більшовицькій) партії України вони були другою за чисельністю групою після росіян, у той час як українці були третіми за чисельністю аж до другої половини двадцятих років. Саме ця реальність і породила «міт». Коли національно свідомі українці (чи демократи, чи антибільшовики — совєтська пропаганда завжди звальювала їх в одну купу, обзиваючи «націоналістами») виїжджали з Києва чи змушені були його покинути, їхнє місце займало витіснене єврейське населення. 1921 року євреї становили майже третину мешканців Києва, і цей факт багато хто трактував як доказ того, що саме євреї отримали найбільше зиску від поразки незалежності. Цей аспект історії потребує роз'яснення, інакше повне неприйняття «міту» Бартовим виглядає як уникання дражливого й незручного питання.

Особливо бентежить те, що Бартов робить настільки категоричні заяви, адже є чимало документальних свідчень потягу єврейських активістів до комунізму і марксизму. Нещодавно Тоні Джадт [Tony Judt] написав таке:

У міжвоєнний та повоєнний періоди єврейських інтелектуалів особливо приваблював марксизм: частково завдяки прометеївським амбіціям проекту, але також через повний колапс їхнього світу, неможливість повернутися в минуле і жити далі за старими звичаями, позірну неунікність будівництва цілковито інакшого, нового світу. Незважаючи на те, що у польських націоналістичних колах антисемітське поняття «жидокомуна» вживалося для образи опонентів, протягом кількох років воно відповідало дійсності⁷.

У статтях, що вперше з'явилися у часописах *New Republic* і *New York Review of Books* (передрукованих згодом у книжці «Переоцінки»), Джадт обговорює кар'єри таких інтелектуалів, як Артур Кьостлер [Arthur Koestler], Луї Альтюсер [Louis Althusser] і Ерик Гобсбаум [Eric Hobsbawm]. В них описується, як перший розчарувався в ідеології марксизму й комунізму та

⁷ Judt T. Reappraisals: Reflections on the Forgotten Twentieth Century. New York, 2008. P. 15.

як двоє інших де-факто залишилися апологетами найжахливіших злочинів сталінізму. Саме на цьому тлі прихильності західного інтелектуала до сталінізму і варто розглядати вимоги українців до справедливого висвітлення подій. До того ж якщо апологію Советів з боку деяких західних інтелектуалів можна віднести на рахунок незрадливого ставлення до юнацьких ідеалів чи бажання говорити владі правду, то багатьом євреям, які прокладали собі шлях до советських органів влади, бракувало цього ідеалізму й сміливості висловитися. Часто вони були лихими, свідомими своїх учинків коліщатами у монструозному механізмі терору. Права рука Сталіна Лазар Каганович, можновладні слідчі й кати спецслужб, бридкі типи, яких у ЧК було хоч греблю гати, не привабили уваги істориків чи біографів, проте лишили свій слід в історії Советської України. Участь євреїв у діяльності каральних органів було висвітлено лише завдяки таким уважним дослідникам, як Юрій Шаповал⁸, і підтверджено у нещодавно опублікованих бестселерах — наприклад, «ГУЛАГ» Енн Еплбом [Anne Applebaum] (2003)⁹ і «Сталін» Саймона Монтефіоре [Simon Montefiore] (2005)¹⁰. Не слід перебільшувати внесок євреїв у роботу репресивного апарату більшовиків і сталіністів, але й заперечувати факт його існування не варто. Понад усе зараз важливо його зрозуміти. Зокрема, блискучий аналіз моральної й політичної логіки, що спонукала інтелектуалів-комуністів сліпо сповідувати світську релігію, якою й був марксизм, подає Артур Кьостлер у своїй книжці «Пітьма опівдні» (1940). Але нам бракує аналогічних проникливих розглядів логіки, якою керувалися члени ЧК, виконуючи брудну роботу революції, виконавці наказів спецслужб, що проводили показові судові процеси, чи такі особи, як Каганович, котрий керував масовими арештами і вилученням зерна, чудово усвідомлюючи, що це призведе до голодної смерті сотень тисяч людей.

Концептуальна, етична й політична мета Бартова (з чим погодяться майже всі його читачі) — поширити інформацію про Голокост в Україні, щоб у майбутньому можна було уникнути подібних трагедій. Питання лише в тому, як найкраще досягти цієї мети. З точки зору цього дослідника, шлях до подальшого розвитку дискурсу довкола Голокосту й багатьох інших трагедій ХХ століття, що голосно волають, аби їх почули, — розповісти всю історію без прикрас і визнати муки всіх. Таким чином, з'явиться простір для обговорення дій злочинців і жертв без апіорного відкидання інших аспектів історії — наприклад, визнання того факту, що люди можуть бути катами й жертвами водночас. Нехіть до виповідання наративу Голокосту, на думку Бартова, у деяких випадках базується на зволіканні чи,

⁸ Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). Київ, 1994; *Його ж.* Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ, 2001.

⁹ Applebaum A. Gulag: A History of the Soviet Camps. London, 2003. Укр. переклад: Еплбом Е. Історія ГУЛАГу. Київ, 2006.

¹⁰ Montefiore S. Stalin: The Court of the Red Tsar. London, 2003.

ймовірно, підсвідомому відчутті провини. Можливо, подекуди цей наратив блокує поширення нових націоналістичних наративів. Також можна погодитися, що локально ці націоналістичні наративи часом набували кричущо антисемітських виявів. Але, як я вже натякав, це не єдині причини відмови розповісти історію Голокосту. Нині українці зосередилися на тому, щоб розповісти власну історію в усіх її іпостасях. Вони пройшли довгий шлях жертвності й страждання, і їм часто відмовляли у праві донести це до світової спільноти. Навіть тепер вони змушені слухати політиків, журналістів і культурних діячів, які паплюжать їхню мову, історію, культуру і національну ідентичність. Їхній наратив страждання рідко фігурував у свідомості міжнародної спільноти — у фільмах, романах, високій чи популярній культурі. Як будь-який національний наратив, він потребує обговорення, переговорів, пояснення і реконструкції з метою досягти розуміння власної історії та протидії панівним антиукраїнським фігурам мислення.

У сучасній українській літературі є приклади того, як українські та єврейські наративи жертвності й страждання можуть поєднуватися та переплітатися. Визнати це не означає натякати, боцімто один наратив може затьмарити чи применшити другий або ж що обидва наративи в усіх випадках виступатимуть нарівні. Важливий момент — визнати легітимність обох. Обидва ці наративи потребують розповіді, і оповідачі мають продемонструвати свою обізнаність в них обох. Безперечно, українці повинні знати про те, як пишно буяло життя євреїв у їхній країні та як під час Шоа йому було покладено край. Їм також слід бути обізнаними з подіями довгої смуги жахів і звірств, що відбувалися в Україні у зв'язку з революцією, терором тридцятих років, голодом (особливо 1932–1933 років), двома світовими війнами, ГУЛАГом і советською владою. Лише зараз над ними піднімається завіса, та й то насилу, з великою неохотою. Викриття інших трагедій, про які досі мовчали, може «позмагатися» з Голокостом за увагу людства, адже з розпадом Советського Союзу назовні одночасно впливла інформація про всі ці історичні події. Однак не варто вважати ці наративи заняттям двох конкурентів. Дозволяючи розповісти про муки українців, ми фактично полегшуємо оповідь про страждання євреїв (у тому числі про причетність деяких українців до Голокосту). Визнавши всі страждання, можна зі щирим співчуттям і розумінням відповісти на питання: «А як же ми?» Фактично цей підхід використовують ті, хто розповідає про Голокост в Україні. Справді-бо, ці люди часто роблять крок уперед, пояснюючи, що українські євреї, зрештою, і були ці «ми». Освітяни наполягають на тому, що всі страждання під час війни слід вважати «нашими». Подібний підхід жодним чином не пропонує створити ієрархію страждань і водночас не заперечує специфічності геноциду євреїв. Утім, він захоочує нас до створення концептуально-етичної основи, що могла б привести в дію

цінності співчуття, справедливості й розуміння — основоположні принципи української культури й ширшої юдео-християнської традиції.

Позитивний бік україно-єврейських стосунків також відсувається на другий план. Як зазначалося вище, слід краще вивчити історію філософізму і внесок євреїв в українську культуру та життя. «Вони» часто ставали «нами» в тому сенсі, що багато євреїв повністю ідентифікували себе з Україною й «асимілювалися» з українським життям. Важливо пам'ятати про цей факт, бо він підриває жорстке відокремлення одного народу від іншого, яке було і є фундаментальним для більшості антисемітських поглядів, включаючи концепцію націоналізму Дмитра Донцова (яку, ясна річ, ніколи беззастережно не приймали всі без винятку націоналісти та яку навіть у самій ОУН дехто ставив під сумнів). Визнати, що євреї й українці можуть бути одним, не означає «стерти» єврейську ідентичність чи заперечити специфіку страждання єврейського народу. Можна навіть стверджувати, що саме україно-єврейську ідентичність ретельно намагалися «витерти» з історії впродовж останніх півстоліття. Справді-бо, це постійно доводять україно-єврейські інтелектуали й лідери общини.

У книжці Бартова є й інші проблемні питання, що потребують роз'яснення шляхом ретельного вивчення й виважених дебатів. І одне з них — це порівняно недавнє виникнення дискусій щодо Голокосту в Україні. Як відомо, після того, як Сталін видав указ про те, що всі советські народи постраждали однаково, виокремлення мук євреїв стало забороненим. Це одна з причин, чому на пам'ятниках загиблим у Другій світовій війні просто зазначено кількість «громадян» без указування їхньої національної приналежності, навіть там, де переважну більшість становили євреї. Тож існує потреба переглянути факти й змінити написи на цих пам'ятниках. Це переосмислення й увічнення пам'яті — явище світового масштабу. Зрештою, слід згадати, що Голокост став вагомим чинником єврейської ідентичності лише в останній чверті ХХ століття: «Протягом двох десятиліть після 1945 року... як євреї, так і не-євреї лише побіжно приділяли увагу Аушвіцу та його наслідкам»¹¹. Видавець відмовив Примо Леві [Primo Levi] у публікації книжки *Se questo è un uomo* («Якщо це людина», 1947), коли автор запропонував її вперше. З 2500 примірників, надрукованих 1947 року, багато було розпродано за зниженою ціною або знищено під час повені двадцять років потому. Лише незадовго до смерті Леві 1987 року його важлива праця почала набувати міжнародного резонансу. Також лише у 1980-х роках католицька церква в особі Папи Римського Івана Павла II перестала вважати євреїв винними у розп'ятті Ісуса Христа і запропонувала деяку компенсацію за мовчання Церкви під час Шоа. Усвідомлення того, як поводитися з євреями впродовж Другої світової війни, і самоперевірка, спричинена цим усвідомленням, були викликані поступовим процесом

¹¹ Judt T. Reappraisals. P. 38.

поширення інформації й дискусій. Аналогічний процес нині відбувається в Україні й так само супроводжується поступовим викриттям злочинів, скоєних в ім'я більшовизму й Сталіна, які багато хто досі відмовляється обговорювати чи навіть визнавати. У цьому є важливий етичний і практичний імператив: лише говорячи неприховану правду про минуле, ми зможемо побудувати кращий світ. А відмова казати всю правду в одному випадку створює ймовірність самообману в другому.

Звичка уникати драгливих питань, вірити в прості історії добра і зла та брехати самому собі глибоко вкоренилася в природу багатьох людей. А надто притаманна вона тим, чия особистість сформував Советський Союз, бо в ті часи було заборонено мати погляди, що суперечили офіційним. Це призводить до панівного розуміння історії як прочитаної автобіографії. Сильні мемуари Євгенії Гінзбург «Крутий маршрут» (1967) відкриваються таким реченням: «Рік 1937 почався фактично наприкінці 1934-го — якщо бути точною, то першого грудня»¹². Того дня авторку покликали до місцевого комітету партії й повідомили, що було вбито Сергея Кірова, секретаря ЦК Компартії Советського Союзу. Це вбивство стало виправданням для чисток, що почалися по тому. Це особистий погляд Гінзбург на її власне пекло. Чи слід нам припускати (керуючись її точкою зору), що до 1937 року, коли її заарештували, в Советському Союзі все було більш-менш нормально й пішло шкереберть лише в 1934-му? Саме на це натякають мемуари. У них показано, як її арешт і тюремне ув'язнення змусили її поступово переоцінити всю советську систему цінностей. Вона поволі усвідомлювала, що ті, хто виконував чистки, всі були «садистами», які «з людей перетворилися на звірів»¹³. До свого арешту вона ніколи не піддавала сумніву лінію партії, погоджувалася з усіма методами Сталіна. Український читач не може стримати іронічної посмішки, коли вона зміщує «початок» з 1937-го на 1934 рік. Чомусь авторка забула про грандіозні показові судові розправи в Україні, що відбувалися в 1928 і 1930 роках (та стали взірцевими для всіх подальших подібних справ), про масові арешти, що їх супроводжували (йдеться про тисячі жертв серед інтелігенції) та про Голодомор початку тридцятих. Упродовж місяців, що передували її арешту, її страждання були суто моральними (це її слова). Сучасний читач може лише поспівчувати тому, що вона так мало знала про події в Україні. Багато хто, подібно до Гінзбург, не хоче чути про те, що сталося до 1934 року, тому що, як і Голокост, це оповідь про злочинців, приховування правди і обурливі події.

1946 року, за рік до публікації книги Примо Леві, Віктор Кравченко виїхав на Захід і вже в Нью-Йорку опублікував свою працю «Я обираю свободу». Ця книга — одна з найкращих оповідей, написаних з точки зору советської людини. В ній автор розповідає, як на власні очі бачив Голодомор

¹² *Ginzburg E. Journey into the Whirlwind. New York – London, 1967.*

¹³ *Ibid. P. 60.*

(включаючи сцени брутального поводження з людьми й сцени голодної смерті), про ГУЛАГ і ставлення населення до пакту Молотова–Рибентропа. Втім, ця українська історія не здобула великого розголосу на Заході. 1983 року, у п'ятдесяті роковини трагедії, Советський Союз досі заперечував факт Голодомору. Ця тема стала предметом ширшого обговорення на Заході лише після того, як Роберт Конквест [Robert Conquest] опублікував «Жнива скорботи» (1986). П'ятдесят років це жахіття оберталось проти самих українців, яким закидали «фашистські» й «націоналістські» фантазії. Як сказав Едвард Саїд [Edward Said]: «Дуже важко п'ять десятиліть поспіль витримувати тягар всенародної справи, яку незмінно програєш». Усе, що може зробити народ у цій ситуації, — повторювати історію й вимагати її визнання. Саме це й не переставали робити українці. Їхня оповідь містить їхню точку зору на історію двадцятого століття. Вона заслуговує на те, щоби бути почутою. Зрештою, це вони мали рацію, тоді як сартри, альтюсери та інші видатні інтелектуали, які намагалися приховати її «задля загального добра», помилялися. Правду, як і співчуття, не можна видавати маленькими порціями. Спроби здійснити це призведуть до відсутності співчуття, неповноцінного знання історії й кепської політики.

У книжці Бартова також піднято кілька специфічних питань, таких як проблема відновлення права власності й турбота про неї. Проте автор не надто уважно їх розглядає. Він не говорить про те, кому зараз належить колишнє майно євреїв, яким чином у майбутньому його могли би передати попереднім власникам, хто міг би доглядати за спорудами і майданчиками, як можна було б зібрати кошти на утримання й реставрацію майна. Якщо це одна з тих проблем, якими Бартов переймається найбільше, дивно, чому він не заглиблюється в тему. Було б корисно знати шляхи розв'язку аналогічних проблем в інших регіонах і юрисдикціях, хоч би для того, щоби мати уявлення про випадки вдалого вирішення таких питань. З того, що пише автор, можна зробити висновок, що обов'язок зводити пам'ятники минулому і реставрувати будівлі покладається передовсім на міську владу. Автор наочно демонструє, що від 1991 року було зведено безліч різноманітних пам'ятників Голокосту. Крім того, багато вже зроблено для того, щоби поінформувати громадськість щодо питань, пов'язаних з цією трагедією. Опубліковано наукові монографії й популярну літературу, на всій території України проводилися конференції та виставки. Цю роботу поставлено на широку основу: задля виправлення байдужості минулого працюють учені, куратори музеїв, видатні політичні й культурні діячі. Подібні ініціативи, що їх здійснюють поважні й відомі люди в культурних центрах країни, потребують ширшого розголосу з подальшим поширенням на місцевий рівень (це вкрай важливо), де необхідно за змогою усувати вияви упереджень і однобокості поглядів. Нині таку роботу допомагають проводити сучасні українські автори: наприклад, Юрій Андрухович, Марина Гримич і Володимир Єшкілев, — які представляють українську куль-

туру як таку, що відображує розмаїття історій і культур, у тому числі і єврейську. Вузьколобу політизацію історії можна ефективно нівелювати за допомогою поглядів, близьких до мультикультуралізму, що їх обстоюють ці письменники. У їхніх творах спостерігаються зміни зсередини, що вже перекроїли культурний ландшафт. Це один з найпотужніших індикаторів широкої підтримки досягнення мети, яку окреслив Бартов. Та, хай там як, зміни мають статися зсередини, і агентами змін будуть ті особистості, які формують дискурси довкола історичної пам'яті й розмаїття поглядів. На жаль, майже вся ця інформація лежить за межами книжки Бартова. Натомість він привертає увагу читача до того, що написи на пам'ятниках і брошури зроблено поганою англійською, що будинку Бруно Шульца нема на карті Дрогобича і що бібліотекарі та доглядачі музеїв нечеми. Саме на підставі таких суб'єктивних вражень автор робить свої висновки щодо навмисного й подекуди цинічного стирання євреїв з історичної пам'яті.

Одним з найвикривальніших розділів книжки є власне вступ, у якому автор називає себе інтелектуальним мандрівцем, що вивчає «білі плями на карті», прямує до «чорної діри, що засмоктала цілі цивілізації», і порівнює себе з дослідником колоніального «серця п'їтьми». Після такого зловісного вступу (що перегукується з риторикою колонізатора, що опинився посеред нецивілізованих войовничих племен, які нітрохи не знають власної історії) читач з полегшенням дізнається, що Бартов роками вивчав історію Німеччини, зосібна Третього Райху. Йому не сподобалося, як висвітлювалося в літературі помирання євреїв, і він побачив потребу в тому, щоб також реконструювати їхнє життя. Інтерес до цієї частини світу змусив його усвідомити, що «годі зрозуміти, як розвивалися події в цих містечках під час німецької окупації, не простеживши життя, культур, співіснування і конфліктів між різними громадами, що багато віків населяли цей регіон». Автор повідомляє, що нині пише історію містечка Бучач, вивчаючи його існування з XIV ст. аж до «занепаду як мультиетнічної спільноти під час і внаслідок Другої світової» (xv). Він хоче реконструювати історію Голокосту в цій частині світу й не дозволити, «щоб її забули чи переписали на догоду тим, хто успадкував цю землю» (xvii). Читач може лише сподіватися, що ретельний історик виконає це завдання і що цей історик буде спроможний зняти з себе машкару дослідника-«цивілізатора» з колонізаторською фантазією.

Безперечно, книга Бартова корисна тим, що наносить на карту місця єврейської історії, які потребують невідкладної уваги. Поза сумнівом, вона також стимулює суспільне обговорення проблеми причетности українців до вбивств євреїв у 1941–1943 роках. На жаль, поверхові й недбалі відступи в історію регіону і передовсім контекстуальна сліпота суттєво знижують її цінність як роз'яснювального тексту.

*Переклала з англійської
Олена Любенко*

Мирослав Шкандриї

Myroslav Shkandrii

Searching for the Past

While acknowledging the usefulness of Bartov's book, which locates various places on the map of Ukraine associated with Jewish history that require urgent attention and which is stimulating public discussion of the question of Ukrainians' involvement in the murders of Jews in 1941–1943, the reviewer emphasizes its superficiality, careless research on the history of this region, and contextual blindness. In Shkandrij's opinion, Bartov's narrative leaves the impression that Ukrainians are a people whose struggle for independence was in vain and whose attitude to Jews has been invariably hostile. Bartov degrades the national dimension of Ukrainian history and fails to see the positive side of Ukrainian-Jewish relations.-